

Tusenårshagen ved Agder naturmuseum og botaniske hage – planter introdusert og dyrket i norske hager i løpet av tusen år¹

Av PER ARVID ÅSEN, Agder naturmuseum og botaniske hage, Postboks 1887 Gimlemoen, 4686 Kristiansand, per.aasen@kristiansand.kommune.no

I de senere år har det blitt en voksende interesse for historiske hageplanter, og en har sett på disse som viktige genressurser (se www.plantearven.no). Dette omfatter planter som har vært kjent i kultur fra før ca. 1940. Fra 1998 til i dag har Agder naturmuseum og botaniske hage i Kristiansand kartlagt og dokumentert flere hundre forskjellige historiske stauder (inkl. løk og knollvekster), prydbusker og historiske hageroser i utvalgte områder i Sør-Norge (stauder fra Telemark til Vest-Agder, roser til Møre og Romsdal). Omkring 165 stauder, løk og knoller og prydbusker er samlet inn levende - alle med mer eller mindre detaljert herkomst – og plantet ut i 6 bed etter hvilken tidsperiode plantene ble introdusert og dyrket i Norge (så langt vi kjenner til). Tusenårshagen omfatter vikinghagen (800-1050), middelalder (klosterhage) (1150-1550), renessanse- og barokkhage (1550-1790), romantiske landskapspark (1790-1850), 1800-tallshagen (1850-1900) og 1900-tallshagen (1900-2000). De historiske hagerosene er plassert i en separat rosehage, Sørlandsrosehagen. Tusenårshagen og Sørlandsrosehagen er begge med i det norske nettverket av klonarkiver.

Vikinghagen (ca. 800-1050)

Den første norske hage som vi kjenner til, er nevnt i Halvdan Svartes saga. Her forteller dronning Ragnhild om drømmen hun hadde forut for sønnen Harald Hårfagres fødsel. Hun drømte hun sto i en hage og plukket en torn ut av serken sin. Dette var omkring år 850 (skrevet ned av Snorre omkring 400 år senere). Tornen, som siden vokste opp til et mektig tre med greiner utover hele landet, kan ha vært en kraftig villrose. Sannsynligvis har det vært andre kulturplanter i dronning Ragnhilds urtegård. Funn under utgravningen av Osebergskipet fra år 834 og de eldste lovtekstene forteller oss at her kan ha vært mange nytteplanter som kvann, villeple, løk, hestebønne, dodre, kål, hamp, karse, vaid og lin i inngjerdete vikinghager. Kanskje neper, erner og humle også fantes i noen grad.

Noen eksempler

Kvann: Olav Trygvasson en vårdag år 1000 fikk en kvanne på torget i Nidaros og ville gi til sin dronning Tyra.

Vaid: Fargeplante (Osebergfunnet)

Bendelløk: Laukgård etc..

Middelalder med klosterhager (ca. 1150-1550)

I middelalderen var det klostervesenet som sto for den tidens avanserte hagebruk. Vi må regne med at i Norge som i Europa for øvrig var munkene dyktige gartnere, og det er ikke vanskelig å se for seg munker og nonner omgitt av duftende urter i klostehagen.

Klostertiden i Norge begynte rundt 1100 og varte i omkring 250 år. Langs kysten fra Oslo og Båhuslen til Trondheimsfjorden lå det 31 klostre. Flere av klostrene hadde trolig fine hager, for eksempel Munkeliv i Bergen, Gimsøy ved Skien, Nonnester og Hovedøya ved Oslo, Utstein ved Stavanger, Halsnøy kloster i Sunnhordland, Lysekloster sør for Bergen, Reins- og Tautra kloster i Trøndelag. Munkene brakte mange nye kulturplanter til landet, og med

¹ Foredrag på Samling i Nasjonalt nettverk for Kulturlandskap - Hageforum 12. april 2007; kl. 09.00-09.30

hensyn til hagebruk var klostrene de fremste kulturbærere i landet. Etter Svartedauen gikk det raskt tilbake med klostervesenet og utviklingen stoppet opp. Først i renessansetiden kom det inn en ny hageflora i Norge.

Det er ikke være foretatt noen helhetlig, systematisk registrering av floraen omkring våre kjente klosterlokalteter. Kildene er svært sparsomme. "Å skrive om munkenes hagebruk i Norge er å koke suppe på en meget tynn spiker, som dessuten er godt utkokt på forhånd. Vi vet praktisk talt ingenting om emnet." Slik skrev Knut Fægri i den siste oversikten om emnet i 1987.

Gjennom pavelige dokumenter får vi høre om prester som gjestet bygdene. På Agder finnes det sagn om omreisende munkes som gav folk kvannerøtter og kvannestilker "etter pesten". Og vi hører om kirsebærdyrking med opphav i kirkens menn. Vi kan tenke oss at litt etter litt ble planter og kunnskap om disse spredt rundt om på bygdene. Rimeligvis først til kirke- og klostergods og til prestegårdene og herfra ut til bøndene. Slik har mange gamle klosterplanter overlevd i bondehagene. I dag har til og med noen av disse plantene for lengst vandret ut av hagene, og etablert seg som faste innslag i kulturlandskapet.

Noen eksempler

Akeleie

www.plantearven.no/akeleie.htm

Madonnalilje

www.plantearven.no/madonnalilje.htm

Eplerose

Peon

Humle

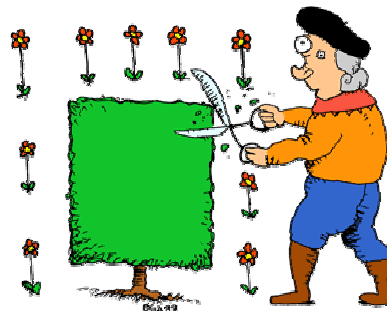
Reinfann

Renessanse- og barokkhager (1550-1790)

Stagnasjon og nedgang i hagebruket etter klostertiden og svartedauen ble etterfulgt av oppsving og innførsel av nye kulturplanter i renessansen og barokken. De første prestene etter reformasjonstiden kunne lite, men etter hvert bedres tilstanden fram på 1600-tallet, og vi får inntrykk av at prestegårdene fortsatte der klostrene slapp.

Impulsene fra Europa til Norge kom i stor grad fra Nederland gjennom handel og skipsfart, ikke minst til Agder. Enkle hageanlegg i tilnærmet renessansestil ble anlagt langs kysten under sterk påvirkning fra Nederland, og stilretningen fortsatte i en forenklet utgave helt fram på 1900-tallet. Renaissance og barokk gikk over i hverandre, og enkelte hageanlegg kan være vanskelige å plassere stilmessig. Symmetri og sammenheng mellom hus og hage preget begge stilretningene. Store alléer var typiske i barokke hageanlegg.

Apotekene som nå ble opprettet i Danmark-Norge hadde til og begynne med egne urtehager. I en kongelig forordning fra 1672 het det at apotekene skulle holde egne urtehager med så vel stedege som eksotiske planter, "saa mange her voxe kand". Kristiansand fikk sitt første apotek i 1651. Her må det ha vært en apotekerhage, for i 1813 skulle blomster, planter og trær, alle i potter, fra varme og kalde drivhus auksjoneres bort. Arendal fikk apotek

i 1709. Opplysninger om hagen ved Berge gård i Lyngdal på 1700-tallet gir oss et bilde av den blomstrende hagekultur som den rike embeds- og handelsstanden kunne tillate seg. Hagen er beskrevet av Anders Eckstorm i 1792 som en "Blanding af Kiøkkenhauge, Blomster- og Frugthauge, og Park... Giennem Haugen (=Hagen) løbe 3 brede Gange, for uden mange andre, som ere indhegnede med de nydeligste Elmehekker, nogle under Buegange af vellugtende Frugttrær, og atter nogle frie ved siden af rare og vellugtende Blomsterbed. Den bredeste, som gaaer fra Hovedindgangen, løber gennem Parterrer, hvor Buxbom er plantet i Løvværk, og blomsterfyldte Rabater omringe gamle kneisende Taxen-træer mellem Oldtidens Guder og Helte af virkelig got og kunstmessigt Billedhuggerarbeide. Jeg vil ikke tale om smukke og vellugtende hekker af Provinsroser og Hvelvinger gennemflettede af Vedbende" (=bergflette, eføy).

Andre eksempler på herregårder på Sørlandet hvor det har vært store hageanlegg fra denne tiden er Skriverhaven i Mandal. Den besto av en rekke alléer, labyrinter, karpedammer, lysthus og blomsteranlegg. Matjorda ble fraktet inn som ballast på seilskuter fra Nederland. Også på Kjos i Kristiansand finner vi bruk av ballastjord og rester av barokkanlegg. Fra Aust-Agder kan vi nevne Frolands verk, Langsæ gård i Arendal og Nes verk.

Det kom en strøm av nye planter til Europa fra Amerika og Lilleasia. Litt etter litt også til Norge, og mange kanskje først til Agder hvor handel og skipsfart hadde god kontakt sørover med kontinentet. Rike borgere innførte levende planter på egne skuter særlig fra Nederland. Sammen med kulturplantene fra klostertiden som jo stadig ble dyrket, viser alt dette at det kulturelle botaniske innslaget økte kraftig med mange nye prydplanter. Først og fremst i herregårds- og prestegårdshagene, men fra sistnevnte kom nye idéer og planter etter hvert ut til allmuen og bondehagene.

Noen eksempler

Snøklokke - fylt

Formen med fylte blomster har vært kjent siden begynnelsen av 1700-tallet, kanskje først i Nederland. I Norge var snøklokke dyrket på Spydeberg prestegård i 1779. Litt over 100 år senere var planten meget alminnelig i hager langs kysten til Vardø og Karasjok

Pinselilje - fylt

http://www.museumsnett.no/naturmuseum/fyr/ost/planter/pinselilje_stangholmen.html

Båndgress

Båndgress er nevnt fra Trondheim i 1694 som spansk gress i lysthaven, og det er rimelig å tro at det kom til Norge en gang på 1600-tallet. Oppgitt forvillet i Norge for første gang i 1861. Siste halvdel av 1800-tallet var båndgress dyrket meget alminnelig som et prydgress helt til Hammerfest og Karasjok. Menneskesinnet. Mannsliknelse.

<http://www.museumsnett.no/naturmuseum/fyr/ost/planter/bandgress.html>

Hekkspirea

<http://www.museumsnett.no/naturmuseum/fyr/ost/planter/hekkspirea.html>

Moskusjordbær

kanadagullris STIKKORD: Aggressive planter, kan bli plagsom, på norsk svarteliste

gravbergknapp

Romantiske landskapsparker (1790-1850)

Den romantiske landskapsstilen kom som reaksjon på barokkens høye idealer; det var et opprør mot symmetri, rette linjer, klippede og tuktede trær og mot alt som smakte av tvang og pompøs arkitektur. Løsenet ble "tilbake til naturen". Stilen krevde store arealer, slyngede stier, naturlig plasserte tregrupper og store, rolige gressflater. Datidens hageplaner gir utførlig veiledning i plantevalg, med detaljerte planutkast og tilhørende romantiserende elementer som broer, ruiner, templer, fuglehus, urner, lysthus, drivhus og eremitager. På Agder var alt dette best utviklet den romantiske parken ved Nes verk (i Tvedestrand kommune).

Busker og mektige trær var viktige i den romantiske landskapsparken. Stiene ble kantet med kratt og buskas. Hensikten var selvfølgelig å etterligne naturen, men også å gjøre det spennende, man skulle ikke vite hva som skjulte seg bak neste sving. Mange nye busker ble introdusert. Trærne og buskene kranset de større gressengene som ble slått, og høyet selvsagt brukt på gården. Dermed ble de store gressflatene holdt åpne. Her var det viktig å ha et friskt og frodig grønnsvær, også under de store, skyggefulle trærne. Man importerte derfor spesielle frøblandinger fra Tyskland, og hagestilen brakte derfor med seg en ny og egen parkflora som har holdt seg mer eller mindre helt opp til våre dager. Dette er arter som hvitfrytle (*Luzula luzuloides*), parkrapp (*Poa chaixii*), hagesveve (*Hieracium aurantiacum*) og vadderot (*Phyteuma spicata*).

Noen eksempler

Gul daglilje

Stjerneskjerm

<http://www.plantearven.no/Astrantia.htm>

Bergenia / Spadebergblom STIKKORD: Setesdalsbanen!

<http://www.plantearven.no/bergenia.htm>

kjempekonvall

gravbergknapp

<http://museumsnett.no/naturmuseum/fyr/ost/planter/gravbergknapp.html>

1800-tallshagene (1850-1910)

Bondehager

Et velstående borgerskap fikk økonomi og interesse for velutstyrte hager på denne tiden. Etter de store romantiske landskapsparkene fikk vi 1800-tallshager med en noe stivnet, innstrammet landskapsstil. Disse hagene var kostbare å anlegge, og vedlikeholdet krevde gartnere med gode kunnskaper. Våningshusene ble bygget i sveitserstil, for eksempel Myren gård i Kristiansand og Langsæ gård i Arendal.

Utvalget av planter økte stadig, særlig fra slutten av 1800-tallet, noe som passet den nye landskapsstilen. Her var avveksling viktig. I denne perioden ble broket- og fliketbladete former, hengetrær, sørgetrær og søyletrær høyeste mote i hagene. Levende lysthus skulle gi skyggefulle sitteplasser. Plener og blomster var viktige, det skulle være "et smukt, kunstig grønnsvær, eller gressvold" på passende steder. Plenslått ble utført med ljå, plenklippere kom kanskje i bruk omkring 1870-årene i Norge. Blomstene sto i større og mindre rabatter, alminneligst i kantene av plener. Teppe- og varmebed ble brukt. Begge var svært arbeidskrevende. Det var et mangfold av blomster.

Et gammelt herbarium etter legen Axel Arbo viser tilgangen på fremmede planter fra siste halvdel av 1800-tallet. I herbariet er det til sammen over ett tusen (!) navngitte hageplanter fra Arendalsdistriktet 1875-1904. Her er med andre ord nok å velge blant!

Noen eksempler

løytnantshjerte

luftløk og gressløk

toppklokke

honningknoppurt

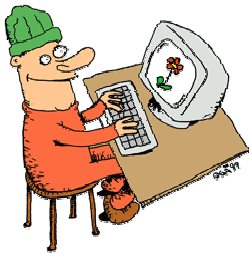
pepperrot og rabarbra

parkslirekne STIKKORD: Setesdalsbanen, plantet ved utedoene, aggressiv, svartelistet

1900-tallshagen

De overlessede og artsrike hagene som hørte til sveitserhuset ble for kompliserte og kostbare å holde. Stilen ble nå enklere og mer naturlig, med en ren og typisk funksjonalistisk utforming med åpne hagerom. Den naturlige vegetasjon ble ofte bevart. Selv om gamle og hardføre stauder ble tatt i bruk igjen, kom det stadig inn nye planter fra andre verdensdeler og mange nye navnesorter ble tilbudt fra planteskolene.

På Vanse vest for Farsund finnes fremdeles en stor privathage anlagt i 1927 hvor dosent Moen fra Norges Landbrukshøgskole var ansvarlig for planleggingen. Hagen utmerker seg med en stor artsrikdom av både trær, busker og stauder. Her finnes også frukthage. Foreløpig er et femtitalls gjenstående arter registrert, bl.a. flere bartrær, berberis, buksbom, Cotoneaster,

Forsythia, gullregn, skjærsmine, snøbær, spirea, liguster, fagerbusk, rosebær, svarthyll, kristtorn, junisøtmispel og flere stauder, hvorav forglemmegeisøster finnes i store bestander. Etter mange år i forfall og gjengroing er nå både hage og bolig i bruk igjen.

Men tidene forandrer seg stadig, og slike herskapelige anlegg som hagen på Vanse er det langt mellom. Hagene i dagens kommunale boligfelt blir bare mindre og mindre ettersom tomteprisene stiger. Selv om hagesentrene bugner av tilbud på nye og spennende planter, synes det som om plantesortimentet jevnt over er nokså likt ute i dagens hager. Ofte dvergformer av bartrær, en plen omkranset av en hekk eller gjerde (en type berberis var forresten svært populært en tid!), terrasse av trykkimpregnert materiale med tilhørende hagemøbler (hvis utvalg stadig utvides), noen få stauder, og sist, men ikke minst et fargerikt og populært innslag av sommerblomster. Denne generalisering må ikke tolkes for langt, det finnes både små og store hager i boligfeltene som utmerker seg med frodig oppfinnsomhet og blomsterrikdom! En stadig større bruk av flotte krukker og med tilhørende plantearrangementer ved inngangsparti og terrasse er typisk for 1990-tallet og like til i dag.

Noen eksempler

Astilbe, Kongelilje, Rød lungeurt

Sørlandsrosehagen

Agder naturmuseum og botaniske hage samarbeider med Arboretet og botanisk hage ved Universitetet i Bergen og Norsk genressurssenter om registrering av historiske hageroser i Norge. Til nå er det samlet inn 200-300 levende roser (langs kysten) fra Telemark til Møre og Romsdal. De fleste står fortsatt i planteskoler i Kristiansand og Bergen (for bestemmelse og beskrivelse), men foreløpig er ca. 40 forskjellige roser utstilt i en egen rosehage, Sørlandsrosehagen, disse omfatter bl.a. 'Persisk gulrose'; 'William's Double Yellow'; 'Harison's Yellow', Rosa pimpinellifolia 'Plena'; 'Double Blush'; Rosa x kamtschatica 'Hollandica'; 'Spek's Improved'; Rosa rugosa, fylt; Rosa majalis / 'Kanelrose'; Rosa majalis 'Foecundissima' / 'Jomfrurose'; Rosa rubiginosa / 'Eplerose'; 'Magnifica'; Rosa carolina / 'Sumprose'; 'Hurdal'; 'Dronningen af Danmark'; Rosa x alba 'Semiplena' / 'Kysthvitrose'; Rosa x alba 'Maxima' / 'Hvit prestegårdsrose'; 'Minette'; 'Agatha'; Rosa gallica 'Officinalis' / 'Apotekerrose'; 'Frankfurt'; 'Henri Martin'; 'Great Western'; 'John Hopper'; 'Blush Damask'; 'Louise Odier'; Rosa x centifolia 'Major'; 'American Pillar'; 'Dorothy Perkins'; 'Dr. W. Van Fleet'; 'Dømmesmoen'; 'Excelsa'; Rosa multiflora / 'Småklatterose'. De vanligste gjenstående historiske hagenrosene er understreket og vist i presentasjonen.